

ARKEOLOGI I NORR 11

ARKEOLOGI I NORR 11

2009

ARKEOLOGI I NORR 11

UMEÅ UNIVERSITET
Institutionen för idé-
samlingsstudier

UMEÅ UNIVERSITY
Department of
Historical, Philosophical
and Religious studies

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet

Omslagsbild:

Guldring från Para. Foto: Maria Lindeberg

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@arke.umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

Original, Umeå
2009

Innehåll

Per H. Ramqvist

Förord v

Sven-Donald Hedman

Gammal-äldre-äldst. Något om
Norrbottens mesolitikum 1

Ola George

Guldålder i Para. Ett folkvandringstida
gravfält vid Ångermanälven 23

Peter Persson

Centralorter i Västernorrland under järnåldern 53

Per H. Ramqvist

Hamnäs-toften. Tradition eller förnyelse? 93

Lars Liedgren & Lars Östlund & Torbjörn Josefsson

Samisk byggnadskultur - timrade kåtor
och exemplet Bläckajaure 115

Anders Huggert

Guldsmide i senmedeltidens Umeå 145

Kaisa Lehtonen

Etukämpä i Euraäminne. En bas för säljagare och
fiskare på stranden till den forntida Paneliaviken 159

Kurt A. West & Rabbe Sjöberg & Runar Nieminen

Stenkompassernas ålder i Österbottens kustlandskap 181

Förord

Det är mycket glädjande att få presentera ytterligare en volym av Arkeologi i norr. Kronologiskt omfattar volymen allt från det äldsta vi kan finna i norr till den nyare tidens stenkompasser. *Sven-Donald Hedman* sammanställer bl. a. nyare dateringar av brända ben från mesolitiska boplatser i Norrbotten. Metoden att datera brända ben har inneburet och kommer att innebära mycket stora framsteg inom nordlig arkeologi. Det gäller såväl nya dateringar som om- och nydateringar av äldre undersökta gravar och boplatser.

Den första järnåldersgraven från sen folkvandringstid i Ångermanland med guldföremål påträffades och undersöktes 2007 i Para, Sänga socken. *Ola George* presenterar den i sin artikel "Guldålder i Para". Graven är den yngsta av hittills tre daterade gravläggningar på ett gravfält som delvis rasat ut i älven och som fortsatt håller på att rasa. I graven fanns brända ben av en vuxen man och förutom en spiralguldring framkom en rad mer exklusiva föremål såsom agraffknappar, björnfalanger, handtagskam, bältdelar, spelpjäser och brända ben från ett flertal djur. Detta är en sedan tidigare närmast okänd uppsättning längs Ångermanälven och fyndet är viktigt ur flera synpunkter.

En del av ADIN (Arkeologiska Databaser I Norrland) publicerades 2000 av undertecknad och den omfattade samtliga arkeologiska undersökningar i Norrland under perioden 1950-1995. Under de senaste åren har *Peter Persson* genom Länsmuseum Västernorrlands försorg, kompletterat den för Västernorrlands län (dvs landskapen Medelpad och Ångermanland). Denna databas ligger till grund för hans artikel om "Centralorter i Västernorrland under järnålder". Av betydelse i analysen är också högarnas och gravfältens storlek. Av de sammanlagt 26 områden som kan pekas ut som någon slags centralområden var några sannolikt större och mer betydelsefulla än andra. Här kan man tänka sig att de utpekade områdena utgör olika grader av herravälden med olika typer av ekonomisk, social, religiös eller judiciell funktion. Analysen öppnar således dörrarna till nya och intressanta frågeställningar.

Ramqvist presenterar fyndplatsen för den s. k. Hampnäs-toften som på 1920-talet hittades i Själevad sn, strax söder om Örnsköldsvik. Det är en sittbräda till en farkost av samma typ som den berömda danska Hjortspring-båten. Dateringar och konstruktion överensstämmer mycket väl. Fram till 2001 var det oklart var toften verkligen hade hittats. Men genom aktiva ortsbor lyckades man spåra en person som på 1930-talet fått platsen utpekad för sig. Genom grävning och ¹⁴C-datering av virke på fyndplatsen kunde konstateras att sagesmannen hade helt rätt i sin platsangivelse. Men några fler delar av någon båt hittades förstås inte. Av flera skäl stod det klart att båten hade förlit under 200-talet f. Kr. och att den påträffade sittoften flutit omkring i havsviken för att slutligen ha sjunkit på, den gången, ca 11 meters djup. I artikeln diskuteras också vad fyndet kan ha för betydelse i den norra kanten av den norröna bebyggelsens utbredningsområde. Det är högst sannolikt att båttypen användes lokalt i området under förromersk järnålder, men om den anknyter till de betydligt äldre avbildningarna av båtar som finns på de nordliga hällbilderna, är oklart.

Lars Liedgren, Lars Östlund och Torbjörn Josefsson presenterar ett tvärvetenskapligt perspektiv på den yngre samiska byggnadstekniken. I Bläckajaure, Arjeplog sn undersöktes helt infallna och kraftigt murkna rester av en åttkantig timrad kåta belägen i en urskogsliknande miljö. Den unika kåtan visar på en sällsynt och tidigare ej dokumenterad konstruktion. Resultaten av undersökningen samt analyserna av de många kulturspåren på trädstammar i omgivningen (bl. a. barktäkt och bläckning), visar att kåtan använts i ca 100 år under 1700- och 1800-talen. Genom dendrodateringar framgick det även att kåtan blivit reparerad i den sena fasen. Undersökningen är ett viktigt bidrag till en mycket dåligt dokumenterad samisk byggnadstradition och visar att man med noggranna tvärvetenskapliga undersökningar kan komma åt många intrikata detaljer i kåtornas konstruktion.

Anders Huggert belyser det senmedeltida rurala finsmidet i Västerbottens kustland genom ett fynd av en "multigjutform" i täljsten för två fingerringar och tre prydnadsbeslag. Gjutformen hittades 1954 vid plöjningsarbeten i Sörfors, strax V om Umeå. De från början av nyare tid kända landsgultsmederna i kustlandet kan således ha haft medeltida föregångare. Detta förhållande kan möjligen ge det samiska

senmedeltida och tämligen omfattande silverinnehavet en delvis ny relief. De fjällsamiska handelskontakterna gick sannolikt inte ensidigt västerut till de norska fjordbottnarna. Övre Norrlands medeltid är - liksom flera andra perioder - svagt belyst såväl arkeologiskt som historiskt och här finns ofantligt mycket att göra.

Den s. k. Kiukaiskulturen under senneolitikum är ett intressant stycke förhistoria längs Finska Vikens och Bottenhavets kuster. På den flera gånger delundersökta boplatsen Etukämppä, några mil söder om Björneborg i Satakunta har också *Kaisa Lehtonen* genomfört räddningsundersökningar under senare år. Under Kiukais-perioden har man ansett att de första extensiva odlingsinslagen gör sig gällande. Det är ännu oklart om det under den föregående snörkeramiska perioden verkligen idkades någon form av jordbruk. Den relativt stora boplatsen i Etukämppä visar dock inga spår efter jordbruk, men framför allt sälfångst och fiske. Intressant är också att sälbenen huvudsakligen stammar från skallar och extremiteter, vilket kan tyda på att det rör sig om en specialiserad säljägarboplats. På boplatsen hittades också några enstaka ben från landdäggdjur i form av älg och mård. Boplatsen bidrar således med viktiga beståndsdelar till tolkningen av den till synes högst komplexa Kiukais-perioden i Finland.

Runt om våra kuster finns en mängd fornlämningar av typen labyrinter och kompassrosor. Dessa maritima lämningars ålder är varierande och en del av åtminstone labyrinterna har anlagts under förhistorisk tid, men merparten har konstruerats under medeltiden och den nyare tiden. Hur det är med stenkompaserna har dock varit lite mer ovisst. I sin artikel visar *Kurt West, Rabbe Sjöberg och Runar Nieminen* med hjälp av den lichenometriska metoden att den absoluta majoriteten av stenkompaserna i Österbottens skärgård är anlagda under 1600-talet. Sannolikt är de anlagda för att i snärjiga sjöfararsituationer säkerställa kompassriktningen. Detta i ett århundrade då såväl sjöfart som fiske kraftigt tilltog och då den magnetiska kompassen ännu inte var allmängods.

Jag önskar en trevlig läsning och att vi snart igen kan komma ut med nya intressanta resultat från forskningen kring de nordliga regionernas ännu i så mycket utforskade kulturhistoria.

Per H Ramqvist

Hampnäs-toften

Tradition eller förnyelse?

Per H Ramqvist

English summary

The paper deals with an old find, namely the thwart from Hampnäs, Själevad parish in Northern Ångermanland. The location where the thwart was found was identified with the assistance of Jakob Eklund. The thwart has been radiocarbon dated to c. 200 BC and has an almost exact parallel in the famous Hjortspring ship from Denmark. As a result of the excavation of the supposed location of the find, we can conclude that the character of the soil, the depth of the clay layer and the dating of organic material there confirm Jakob Eklund's information. Based on the height above the present sea level and the radiocarbon dating, it can be concluded that when the ship, in which the thwart had originally been placed, was in use the sea level was c. 22 m higher than it is now. Since the find was made c. 11 m a.s.l., the thwart must have sunk to the bottom of the sea, which was 11 m deep at the time. As a result of abnormal sedimentation, the thwart was covered first with clay and silt and later with sand to a maximum depth of 2 m; this resulted in its preservation.

The last part of the article discusses how the thwart could be present in this northern district. Is it an tradition from one of the many ships of the northern hunting groups, or is it an invention connected the transition to a sedentary South Scandinavian lifestyle during the Pre-Roman Iron Age? Both options are possible. Until we find good examples of Neolithic and Bronze Age ships used by the northern hunting and fishing societies it will be impossible to determine which is correct.

Per H Ramqvist. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, SE-901 87 Umeå, Sweden. per.ramqvist@arke.umu.se

Inledning

Någon gång vid första hälften eller mitten av 1920-talet skulle en affärsbyggnad uppföras vid Alnäsbacken, Själevad sn, strax söder om Örnsköldsvik Ångermanland (fig. 1). Marken ägdes av agronomen Reinhold Eriksson. Vid schaktningsarbetena till byggnaden framkom ett av de märkligaste arkeologiska fynden som påträffats i Norrland, nämligen den s k Hampnäs-toften, dvs en sittbräda till en stor kanot eller båt. Föremålet togs föredömligt om hand av Reinhold Eriksson som under slutet av 1920-talet vidarebefordrade toften till Länsmuséet i Härnösand (då Murberget). Där föll dock föremålet i glömska fram till 1990-talet då Länsmuséet Västernorrland i Härnösand skulle uppföra utställningar till sitt nya nybyggda museum. Då gjordes upptäckten att det faktiskt rörde sig om en likadan toft som de i den berömda danska Hjortspringbåten (Rosenberg 1937).

Per H Ramqvist
(f. 1950). Professor arkeologi vid institutionen för idé- och samhällsstudier vid Umeå universitet. Under 1980-talet von-Humboldt-stipendiat i Tyskland och läsåret 1989/90 vik professor vid Christian Albrechts-Universität i Kiel.

Var 2000 - 2004 forskningsledare för Regional arkeologi vid Mitthögskolan i Örnsköldsvik. Har bedrivit ett flertal större forskningsprojekt samt författat sju monografier om framför allt järnålderns bebyggelse och samhälle.

Fig. 1. Kartan visar var fyndplatserna för hamptnästoften och hjortspringbåten ligger.

Föremålet uppmärksammades inte av den personal som under slutet av 1920-talet tog emot det på Murberget. Det var väl i och för sig förståeligt att ingen koppling gjordes till Hjortspring vid den tiden. Hjortspringfyndet grävdes ut 1921-22 och under 1920-talet publicerade Rosenberg m. fl., en handfull småartiklar och notiser om fyndet. Det presenterades dock på det Nordiska arkeologmötet i Stockholm redan 1922 och publicerades 1926 i femte bandet av Max Eberts *Reallexikon der Vorgeschichte* under uppslagsordet "Hjortspring". Först 1937 publicerades fyndet i en monografi av Rosenberg. Men det ska sägas: det är inte direkt iögonenfallande att sittofter av hamptnästyp ingick i fyndet. De två avbildningar av tofter som publicerades av Rosenberg (1937:82f, fig 56-57) är både tagna direkt från sidan, där man inte alls uppfattar de så typiska skovelformade sittbrädorna.

Fyndplatsens lokalisering

Den exakta platsen för fyndet var inte känd, men antogs vara Hampnäs Folkhögskola (Jansson 1994), beläget endast 5 m ö h. Enligt de noteringar som gjordes när objektet togs emot vid läns museet i Härnösand kan man läsa följande:

Föremål nr 8690, Hampnäs folkhögskola, Lägenheten Tallåsen. Av trä ca 1 meter långt. Mittpartiet med hål, ändarna med ovala, bladlika utvidgningar, å ena sidan något urholkade. Funnet ca 2 meter under markytan i lerjord, cirka 75 m från Själevadsfjärden. Gåva: Agronom R Eriksson, Själevad.

I och med att det dröjde så länge innan fyndet blev uppmärksammat glömdes också den exakta fyndplatsen bort och man trodde länge att fyndet gjorts vid Hampnäs Folkhögskola. Tack vare intresset från Arne Ögren i Själevad och Lars-Håkan Nilsson från Hampnäs Folkhögskola lyckades man få kontakt med Jakob Eriksson (fig. 2), brorson till Reinhold Eriksson, som visste exakt var fyndet hade gjorts (fig. 3).

Fig 2. Jakob Eriksson på platsen där hampnästoften hittades i början av 1920-talet. Nu står ett garage på den plats där Haldan Andersson grävde en grund för sin affär och där fyndet gjordes. Foto: förf.

Fig. 4. Grävningplatsen. Garaget står sannolikt exakt på den plats där Haldan Andersson hade påbörjat sin grundgrävning på 1920-talet. Foto: förf.

Det var i detta läge jag blev kontaktad och den 17 oktober 2000 blev förevisad platsen av Jakob Eriksson, Arne Ögren och Lars-Håkan Nilsson. Det fanns ingen som helst anledning att misstro de uppgifter Jakob Eriksson och det skulle senare visa sig att han sannolikt hade helt rätt i angivelserna.

Återigen kan vi konstatera att den så vanliga klyftan mellan professionella arkeologer och allmänheten tilltärps av energiska och envisa hembygdsintresserade personer som verkligen vill veta vad som i bygden timat. Med tanke på den respektabla ålder uppgiftlämnaren hade får vi säga att uppgifterna framkom i "sista sekunden".

Undersökningen

I och med att en trolig plats blivit lokaliserad igångsattes den 29 maj 2001 tre intensiva dagars grävningarbete. Med maskinell hjälp grävde vi oss ner till 1,5 - 2 meters djup på en ca 12 x 4 m stor yta kring den utpekade platsen (fig. 3-5). Under omfattande varviga sediment utan några som helst spår av mänsklig påverkan eller inslag av organiskt material (fig. 6), stötte vi på ett mjåla-lerhaltigt och vätskehållande

lager fyllt med diverse organiska rester. I de mest lerhaltiga partierna fanns till synes färskare delar av kvistar och vass och i de lite mer grovkorniga partier fanns delvis mycket omfattande delar av trädstammar, grenar, bark och näver.

Dateringar och slutsatser av grävningen

Vi har jobbat med två typer av dateringar för att förstå vad som skett på platsen, dels landhöjningsförhållandena och dels genom ¹⁴C-analys. Toften har sedan tidigare blivit ¹⁴C-daterad genom Länsmuseet Västernorrlands försorg och fick värdet 2160+-80 BP (Beta-68261), vilket kalibrerat blir 360-90 f. Kr. (68,2% sannolikhet) och 390 f. Kr. - Kr. f. (95,4% sannolikhet). Ett medeltal att jobba med är ca 200 f. Kr.

Vi lät inom projektet ¹⁴C-datera en barkbit från bottenlagret. Det gav värdet 1955+-45 BP (Ua-23995), vilket kalibrerat blir 0 - 90 e. Kr. (60,2% sannolikhet) och 60 f. Kr. - 140 e. Kr. (95,4% sannolikhet). Ett rimligt värde att diskutera kring är således Kr f. *Det betyder att toften med största sannolikhet påträffats i det av oss undersökta fyndlagret.*

Den avvägda nivån av markytan direkt ovanför det daterade fyndet ligger 13 m ö h, vilket enligt gängse strandförskjutningskurva (Miller 1982) betyder att ytan uppgrundat ca 700 e. Kr. Vid tiden för dateringen av sittoften, dvs ca 200 f. Kr. stod dock vattnet ca 22 meter högre än i dag, vilket betyder att vi har att göra med en båt detalj som på sin tid sjunkit i fjärden som den gängen och på denna plats var ca 11 meter djup. Därefter har en omfattande sedimentation under en period av år mellan Kr. f. och ca 700 e. Kr. överlagrat fyndet med ett upp till två meter tjockt lager. Det är också denna sedimentation som gjort att toften, tillsammans med övrigt organiskt material, bevarats fram till våra dagar.

De slutsatser man kan dra utifrån dateringar och grävningens resultat är således att en båt har förlit någonstans på den under 200-talet f. Kr. mycket breda havsvik som Själevadsfjärden då utgjorde. Sannolikt har de olika båtdelarna och annan lös utrustning flutit runt i havsviken och somliga delar har lossnat från skrovet. Sådant kan gälla t. ex. en del eller alla av sittofterna, kanske något av spanten eller bordet, eventuella styråror, paddlar, sköldar eller annan materiel som medfördes. Chansen att i ett sådant scenario stöta på ytterligare delar av den sannolikt förlista båten är naturligtvis oändligt små.

Fig 5. Lena Edblom blottlägger välbevarade trärester i det mjåla/lerhaltiga lagret som framkom under de varviga sedimenten. Foto: förf.

Fig. 6. Här syns de mäktiga sedimenten som avsatts någon gång mellan Kr. f. och 700 e. Kr. Överst till vänster framkom en liten grop fylld med skörbränd sten, som sannolikt anlagts ganska snart efter att platsen stigit ut havet ca 700 e. Kr. Foto: förf.

Hampnästoften och hjortspringbåten

Det fynd som ligger närmast till hands att jämföra med och som tidigare forskning också gjort (Jansson 1994, 2004, Holmqvist 1999) är naturligtvis krigbytteoffret från Hjortspring mose på Als i Danmark som kan dateras till ca 350 f. Kr. (Rosenberg 1937, Crumlin-Pedersen & Trakadas 2003). Först dock en viktig skillnad mellan tofterna; de danska är uteslutande tillverkade av lind, medan *hampnästoften är gjord av furu* (fig. 7-8). Detta är naturligtvis viktigt när toftens (båtens) proveniens diskuteras.

Fig. 7. Foto av Hampnäs-toften som den ser ut idag. Foto: förf.

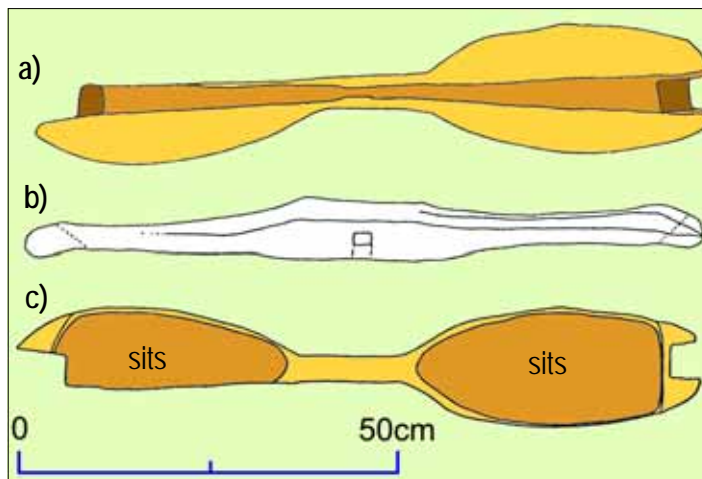

Fig. 8. Ritning av hampnästoften där urgröpta och försänkta partier mörktonats. a) undersida; b) tvärsnitt; c) ovansida. (Omarbetad efter Jansson 1994).

Även om tofterna där inte är identiska med hampnästoften föreligger mycket stora kronologiska, form- och konstruktionsmässiga likheter. De 10 tofter som ingått i hjortspringbåten (alla dock inte rekonstruerbara), varierar i längd mellan 107 cm i för och akter och 185 cm i båtens mitt. Detta avspeglar direkt båtens form och har också varit de viktigaste enskilda konstruktionselementen vid rekonstruktionen av den ca 14 meter långa (innermått) och ca två meter breda hjortspringbåten. *Den minsta toften i Hjortspring är den som kommer närmast hampnästoften* (fig. 9). Alla sitsar är lika stora i hjortspringbåten; 46 cm långa och upp till 14 cm breda. Vad som varierar är avståndet mellan de båda sitsarna på varje toft. På den längsta toften är detta avstånd 93 cm och på den kortaste 14 cm. På hampnästoften är sitsen 39 cm lång och som mest 17 cm bred och avståndet mellan de båda sätena är 15 cm. Den minsta toften i Hjortspring är 107 cm lång och hampnästoften 93 cm, vilket således visar stora överensstämmelser vad gäl-

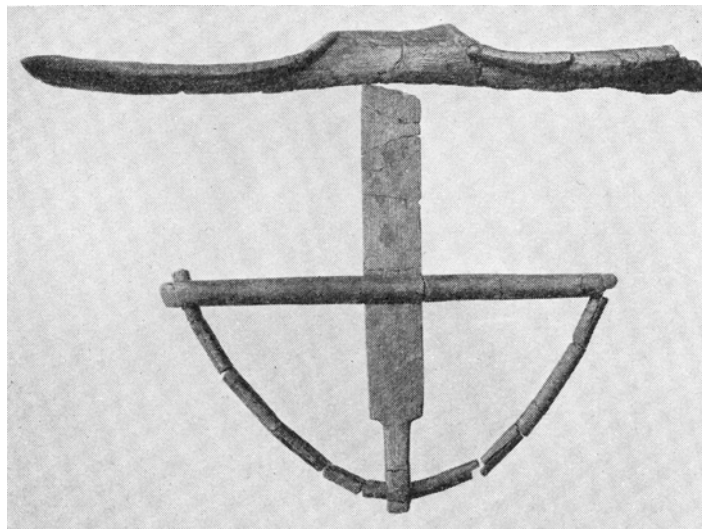

Fig. 9. Sittoften och dess konstruktionselement närmast nordstaven i Hjortspringbåten. (Efter Rosenberg 1937:82, fig. 56).

ler dimensioneringen och att hampnästoften ursprungligen har suttit närmast aktern eller fören.

När det sedan gäller andra konstruktionsdetaljer på hampnästoften kan man märka urtag i sittofternas kanter som vätter mot relingen. Dessa, närmast kvadratiska urtag, är avsedda att lämna plats åt den spant som likt revben löpt från den ena relingen via båtens botten till den andra relingen. Genom urtagens 30-gradiga lutning får man ett mått på skrovets lutning (Jansson 2004). I hjortspringbåten har motsvarigheten inte varit ett urtag i tofterna, men ett borrar, runt hål genom vilket den rundade, 35 mm breda hasselspanten löpt. Spanten som använts i hampnäs-båten har haft ett fyrsidigt tvärsnitt, ca 3 x 2 cm

Fig. 10. Foto av den rekonstruktion som visas i utställningen vid Murberget, Läns-museet Västernorrland. Här har man låtit de två minsta tofterna fästas vid spanten av tvinnade, lodräta rep, medan de bredare tofterna därtill fått en stadgande lodrät bräda på samma sätt som fanns i hjortspringbåten. Foto: förf.

stort och utgör det äldsta exemplet i Skandinavien på att man använt en naturvuxen, men tillyxad, spant (Crumlin-Pedersen 2003:221).

En annan detalj är att det mitt under hampnästoftens finns ett kvadratisk, horisontellt 2 x 3 cm stort hål, vilket sannolikt varit avsett för en lodrät bindning från toftens undersida till båtens botten (fig. 10). Enligt Seth Jansson (2004:110) är urtaget nött nedtill, vilket kan stödja den rekonstruktion som finns på utställd på länsmuseum i Härnösand (fig. 10). Till denna detalj finns ingen motsvarigheter i Hjortspringbåten. Där har de kortaste tofterna, dvs de två närmast vardera för respektive akter, en trästötta inpassad i ett rektangulärt lodrätt hål på tofternas undersida (jfr fig. 9). På samtliga övriga tofter i Hjortspring finns två urtag på tofternas undersida, som visar att det i övriga båten funnits två lodräta stöttor per toft.

Både dimensioneringen och konstruktionsdetaljer visar att Hjortspringbåten och hampnäsbåten är byggda utifrån samma princip, men *de har skiljt sig åt beträffande detaljer såsom spantform och fästning av sittoften till båtens botten*. Det är därtill konstaterat att hampnästoftens ursprungligen har suttit i aktern eller fören på båten. Osäkert är dock hur många tofter som funnits i hampnäsbåten, dvs hur lång båten varit och hur stort manskap den varit ämnad för. I Hjortspring fanns 10 tofter med plats för 20 paddlare, med styrman var båten således konstruerad för minst 21 man. Rosenberg (1937:94) räknar med en besättning på totalt 24, medan Randsborg (1994:41) använder siffran 22 (18 paddlare/krigare och 4 "officerare"). Det fanns intressant nog rester av två styråror, en vid båtens båda ändar, vilket visar att båten var körbar i båda riktningarna och att den snabbt kunde byta riktning och lätt manövrera i trånga passager, etc. Sannolikt fanns en person redo vid den för tillfället inte använda styråran, vilket gör att manskapets storlek bör ha varit 22.

Hur stor var då hampnäsbåten? Man kan inte utan vidare överföra dimensionerna från Hjortspring till den enstaka toften i Hampnäs, även om dimensionerna är överraskande lika. Det förefaller dock rimligt att i mitten av båten, där den är som bredast, ha en eller flera sittofter med sammanhängande och stadgande spantkonstruktion. Därför blir en slutsats att det minst har varit tre sittofter, sannolikt flera, i den båt i vilken hampnästoftens suttit. En besättning på åtta man är väl den minsta tänkbara.

Vad säger de nordliga hällbilderna?

Utifrån en del av fynden i Hjortspring menar Jensen (2003:70) att krigsutrustning, båt och allt annat som den besegrade fienden fått släppa till antingen stammar från området kring Elbe-mynningen eller kustområdena kring Holstein - Mecklenburg.

I samband med de många skepp- och båtfigurerna som uppträder på såväl jordbruksristningar som jakt- och fångstristningar har det diskuterats huruvida de har relevans för samtidens båtkonstruktioner. Inte minst när det gällde rekonstruktionen av Hjortspringbåten. Det är väl känt att en del av de skeppsbilder som förekommer på såväl jordbruksristningar är av "hjortspringstyp", vilket också påtalas direkt av Rosenberg (1937:91f). Det är de karaktäristiska skeppen med utstickande relings- och köllinjer som avses. Flemming Kaul (2003) menar att bronsålderns skeppsfigurer är asymmetriska, dvs. har olika utformning av för respektive akter, främst markerat med att skeppen har en form av "stabilisator" i aktern. Under förromersk järnålder framställs istället symmetriska båtfigurer enligt figur 11. Det föreligger i Sydskandinavien stor överensstämmelse mellan ristningar på daterbara bronsföremål och på hällristningarna i landskapet. Även spjut och sköldframställningar på hällristningarna stämmer väl med de vapen som hittats i framför allt krigsbyteoffret i Hjortspring.

Dessa bronsålderns och den förromerska järnålderns båtbilder förekommer knappast alls bland hällbilderna i de nordliga jakt- och fångstmiljöerna. Där uppträder istället mängder av andra typer av skepps-, båt- och kanotavbildningar (fig. 12). Av de många hundra skeppbilderna i Nämforsen i Ångermanland kan man på Brådön möjligen se en eller två asymmetriska bronsåldersskepp av sydskandinavisk

Fig. 11. Exempel på hällristning i Tanum, Bohuslän som sannolikt motsvarar konstruktionen av hjortspringbåtar.

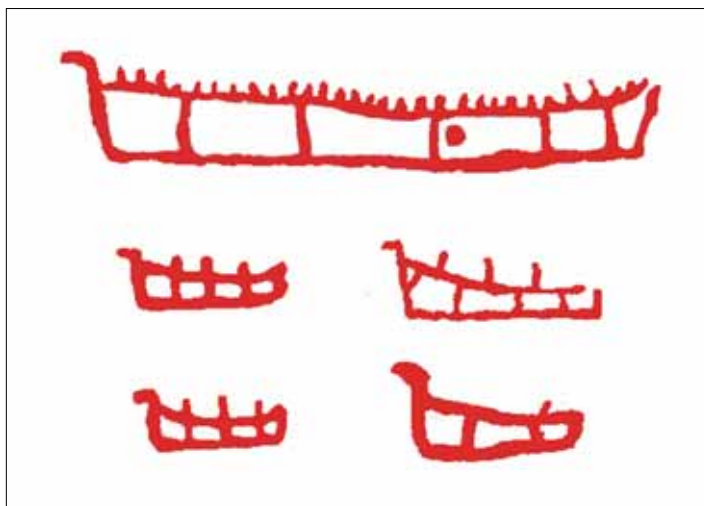

Fig. 12. Vanliga typer av båttyper och jakt- och fångstbefolkningarna i nordligare områden. Omarbetade efter Hallström 1960.

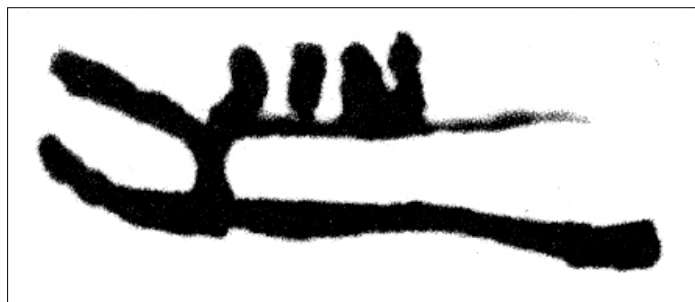

Fig. 13. Ovanlig typ av båtavbildning hos och jakt- och fångstbefolkningarna i nordliga områden (fragmentarisk). Efter Hallström 1960:Pl XVIII.

typ (Hallström 1960:Pl XXV, här fig. 14) samt ett fragmentariskt sydskandinavisk symmetriskt skepp på Notön (Hallström 1960:pl XVIII, här fig. 13). I övrigt är det helt andra båttyper som dominerar i Nämforsen, loksom på övriga nordliga hållbildslokaler. Det enda undantag, än så länge, är Trøndelag där amtliga idag kända hållsrinings-traditioner finns representerade. Man ska dock komma ihåg att den

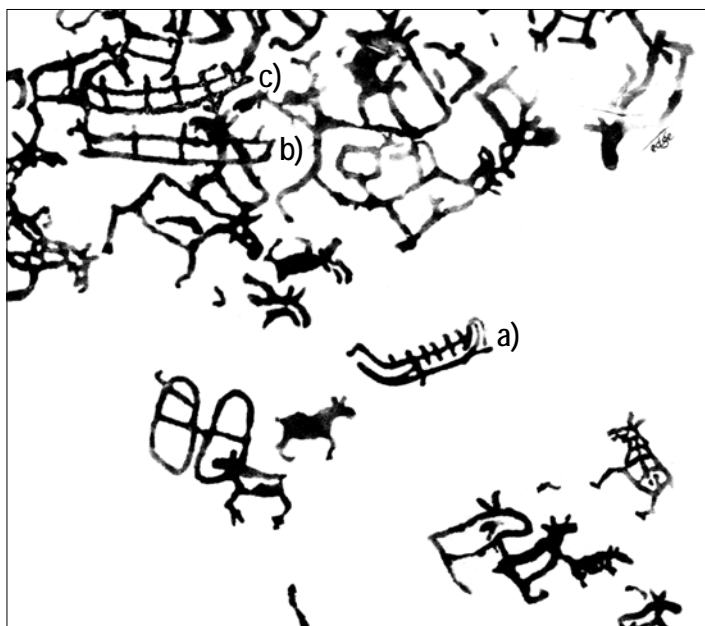

Fig. 14. Del av undergrupp E:4-6 på Brådön i Nämforsen. På denna mycket intressanta och komplexa del av Nämforsen kan vi se de mycket få spåren av den sydskandinaviska hällbildstraditionen där fotsulorna är det säkraste tecknen. På bilden har tre skeppstyper markerats. a) sannolikt asymmetriskt bronsåldersskepp av Sydskandinavisk stil; b) skepp av regional nordskandinavisk typ; c) skulle kunna vara ett symmetriskt förromerskt skepp i sydskandinavisk stil (efter Hallström 1960:Pl XXV).

absoluta majoriteten av hällbilderna i Nämforsen tillhör neolitik tid och är äldre än södra och mellersta Skandinaviens alla skeppsristningar.

Passar då jakt- och fångstristningarnas båtar inte in på den typ av sittoft som påträffats i Hamptäs? Eller hade nämforsenbåtarna spant och sittofter av samma eller liknande typ? Eller har skeppsbyggandet helt ändrat karaktär i och med uppträdandet av tofter av hamptästyten? Det är verkligen många frågor som är obesvarade. Men det är svårt att tänka sig att hållsittningsbåtarna i bl. a. Nämforsen inte skulle ha haft såväl spant som sittofter, med tanke på de lodräta streck som väldigt ofta ristats i båtfigurernas långsidor (jfr fig. 12).

Dessutom måste vi räkna med att det under såväl neolitikum som under bronsålder och förromersk järnålder förekom båtar av olika typer. Det visar bl. a. den nyligen daterade båten från Fiskeby, Hälsingtuna i Hälsingland (Ulfhielm 2007). Denna stockbåt som ¹⁴C-daterats till 750-400 f. Kr. (kal 1 sigma), är 6,5 m lång och tillverkad av furu. Stockbåten saknar tofter, spant, bord, stabilisatorer och utriggare och har sannolikt används för kortare färder inomskärs och i insjövattnen. Den representerar en helt annan typ av farkost än den båttyp som burit hampnästoftens.

Det är också viktigt att betona att hampnästoftens är tillverkad av tall, vilket talar för att den verkligen är tillverkad på nordligare breddgrader, men att den tillhör en konstruktionsprincip uppenbarligen som tillämpades över stora områden. Vi kan dra en tydlig slutsats och det är att vi äger mycket liten kunskap av fysiska lämningar av sjöfarkoster. Att döma av såväl de neolitiska nordliga ristningarna och de sydskandinaviska jordbruksristningarna har det varit enormt många båtar i farten - och sannolikt - av olika konstruktioner. Båtbyggen är således redan under förromersk järnålder en gammal konst och det är högst troligt att hampnästoftens skulle kunna passa in redan under de neolitiska båtarnas tid, men om detta vet vi idag egentligen ingenting. Vi vet dock att tofttypen uppträder på farkoster som, av hållristningarna att döma, använts i Syd- och Mellanskandinavien redan under bronsåldern. Är det en då slump att den dyker upp i Mellannorrland under förromersk järnålder? Eller finns där ett samband med t. ex. det sedentära jordbrukets etablering i där?

Hampnästoftens arkeologiska kontext

Hampnästoftens hittades i ett område som har ett mycket rikt och komplext fornlämningsbestånd från många perioder (fig. 15). Området var under hela det första årtusendet e. Kr. ett nordligt gränsområde som präglades av ett norrönt, agrart och handelsorienterat levnadssätt. Under perioden ca 100-600 e. Kr. utgjordes den nordligaste gården av Gene (Ramqvist 1983, Lindqvist & Ramqvist 1993) och under den yngre järnåldern ca 600-1100 e. Kr., fanns den nordligaste gården på Arnäsbacken i Arnäs sn (Ramqvist 1997). Att området under den äldre järnåldern är ett komplext område visas av att vi här, liksom i Mellannorrland överlag, kan räkna med tre olika ekonomiska

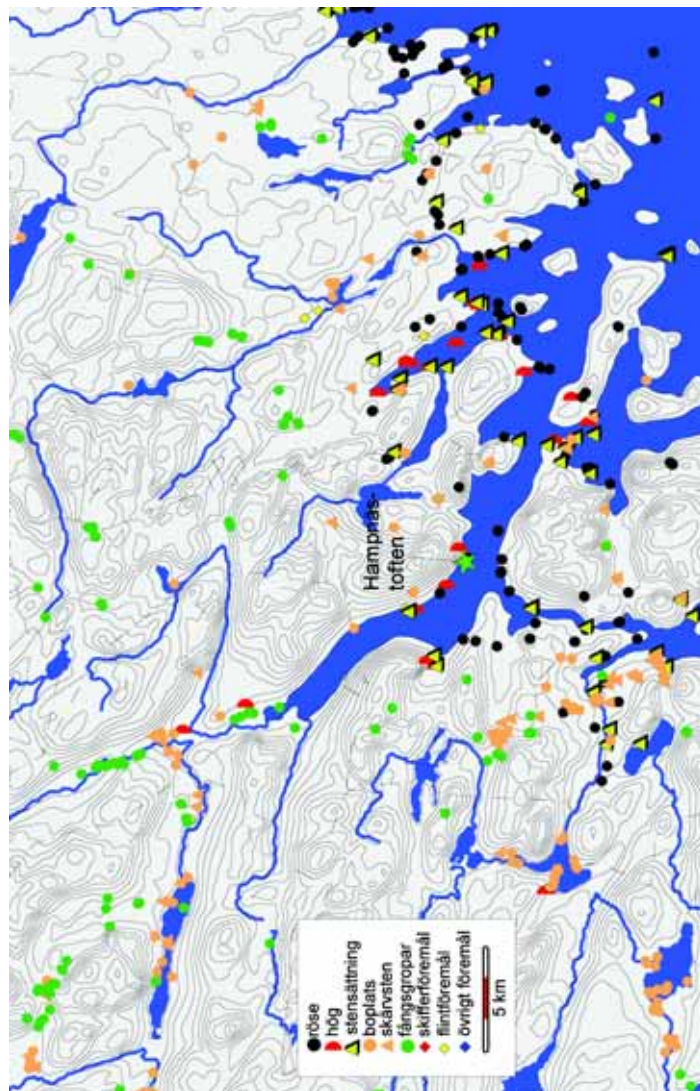

Fig. 15. Kartan visar samtliga kända fornlämningar i området runt Örnsköldsvik.

system, vilka kort och gott kan benämnas jordbrukande, havsbrukande och jaktbrukande (Lindqvist 1994, Ramqvist 2007). Man kan förmoda att alla dessa tre eventuella grupper nyttjat båtar i olika grad. Särskilt gäller det förstås de tidiga jordbrukarna och havsbrukarna. Om vi antar att hampnästoften representerar en båttyp som är rätt allmän i Väst- och Sydsandinavien under den förromerska järnåldern, är det då möjligt att den tillhört samma "teknokomplex" i vilket även t. ex. de treskeppiga husen ingick? Det sedentära jordbrukets etablering i Mellannorrland skulle med andra ord kunna vara nyckeln till förståelsen av att båtar av sydskanandinaviskt snitt uppträder så långt upp som i nordgränsen för den agrara bebyggelsens utbredning. När sker då övergången till det sedentära jordbruket i Mellannorrland?

När det gäller de allra äldsta indikationerna på en sedentär bosättnings uppkomst finns några företeelser att diskutera. Det första är det pollendiagram som upprättades vid Myremyran i norra Hälsingland (Engelmark & Wallin 1985). Där konstaterades att odling ägt rum från ca 400 f. Kr. kontinuerligt genom hela den äldre järnåldern. Denna tidiga start på den sedentära odlingen har inte demonstrerats så tydligt i något annat mellannorrländskt pollendiagram.

Ett andra intressant förhållande är att det i ett flertal andra pollendiagram sker en markerad topp av sädespollen under yngsta bronsålder och i inledningen av förromersk järnålder (Engelmark 1997). Denna topp tolkas vanligen som en "strong, but short-lived agricultural expansion" (Engelmark 1978:46). Eftersom motsvarande toppar finns i flera pollendiagram över hela det mellannorrländska kustlandet (Engelmark 1997), är det rätt sannolikt att jordbruket under förromersk järnålder kom att inta en betydligt mer framträdande roll än den gjort sedan inledningen under mitten /slutet av det tredje årtusendet f. Kr.

En tredje indikation på att en övergång till sedentär bosättning i åtminstone delar av Mellannorrland, skett redan under förromersk järnålder, är de boplätsrester som framkom vid avbaningen av en åkeryta vid sjön Marmen, intill Tuna kyrka i Medelpad. En del av de där framkomna stolphälen och andra konstruktioner daterades till förromersk järnålder och utgör spår av åtminstone ett treskeppigt hus (Baudou 1997). Ett flertal andra förromerska inslag har också påträffats runt Marmen (Liedgren 1988) som under den perioden utgjorde en djupt inskuren havsvik.

Vid de stora undersökningarna i av en äldre järnåldersgård i Gallsätter i Skog sn, södra Ångermanland (Lindqvist 1996, 1997) framkom på platsen en del företeelser som även de kan vara indikatorer på en övergångsfas mellan den neolitiska, extensiva odlingen och den riktigt intensiva (sedentära) som uppkommer vid Kr. f. I Gallsätter framkom föremål (bl. a. bifacialt huggna kvartsitspetsar) och ¹⁴C-dateringar som visar att platsen var bebodd under den äldre bronsåldern. Inga säkra boplatsspår kunde dock knytas till denna fas. Totalt fanns 48 röjningsrösen vid gården och av dessa undersöktes 17 och av dem i sin tur daterades sex med ¹⁴C-analys. Två dateringar tillhörde förromersk järnålder, medan de övriga röjningsrösen samstämde väl med gårdens brukningstid. Även om det kan vara svårt att säkert datera röjningsrösen, har vi här indikationer på att man röjt ytor för odlingsmark under förromersk järnålder.

Det finns således tecken, om än tämligen få, på mer eller mindre sedentär bebyggelse och jordbruksaktivitet, under förromersk järnålder i Medelpads, norra Hälsinglands och södra Ångermanlands kärnbygder. Gäller detta också hamptästoftens norra Ångermanland, ett område som åtminstone under äldre romersk järnålder var nära kopplat till Medelpad (jfr Ramqvist 1992:211ff)? Rörande detta har vi idag inga bra indikationer, men forskningsläget där, liksom hela Mellannorrland, är oerhört svagt, även om många insatser gjorts för att hitta den förromerska bebyggelsen (Lindqvist 1994). I omgivningarna kring den första (som vi vet idag) sedentära gården i Gene, finns också pollentoppar under övergången till förromersk järnålder i t. ex. Banafjäl, Grundsunda sn (Lindqvist 2000). Men inte heller här har belägg för treskeppiga hus från förromersk järnålder påträffats.

Det kan således konstateras att den övergångsprocess som inleds under slutet av bronsåldern (ca 700 f. Kr.) sannolikt också inkluderar norra Ångermanland. Vad bevekelsegrunderna för denna process än är, så deltar området även under denna period i den interaktion som sedan länge pågått längs den norrländska kusten och söderut. Även västliga kontakter med det norska området finns sannolikt också nu, men vad gäller båttypen som här är under diskussion, är nog framför allt de N-S-liga förbindelserna de mest intressanta, med tanke på det för båtcommunication mest lämpliga mediet - vatten. Men som nämnts, frågan är öppen om hur båtkonstruktionen hamnade i norra Ånger-

manland - som en fortsättning på de neolitiska båtarna inom jakt- och fångst samhällena eller som ett resultat av den nya sydsandinaviskt präglade livsstilen med sedentärt leverne och treskeppiga långhus som sannolikt också i norra Ångermanland inleddes redan under förromersk järnålder.

Referenser

- Baudou, Evert 1968. Forntida bebyggelse i Ångermanlands kustland. Arkeologiska undersökningar av ångermanländska kuströsen. *Arkiv för norrländsk hembygdsvetenskap* XVII:1-209. Härnösand.
- Baudou, Evert 1997. Om uppkomsten av järnålderns jordbruksbygd i Mellannorrland och boplatsen vid Tuna kyrka. *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön* (red. Gullberg, Kurt). Studier i Österbottens förhistoria nr 4:11-43. Vasa.
- Broadbent, Noel 1982. *Skelleftebygdens historia. Del 3. Den förhistoriska utvecklingen under 7000 år*. Skellefteå kommun.
- Crumlin-Pedersen Ole 2003. The Hjortspring boat in ship-archaeological context. *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age warship in context* (eds. Crumlin-Pedersen Ole & Trakadas, Athena). Ships and boats of the north. Volume 5:209-233. Roskilde.
- Crumlin-Pedersen Ole & Trakadas, Athena (eds) 2003. *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age warship in context*. Ships and boats of the north. Volume 5. Roskilde.
- Engelmark, Roger 1978. The comparative vegetational history of inland and coastal sites in Medelpad, N Sweden, during the Iron Age. *Archaeological and palaeoecological studies in Medelpad, N Sweden*. Early Norrland 11:25-62. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Engelmark, Roger 1997. Övergången bronsålder/järnålder i Mellannorrland. *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön* (red. Gullberg, Kurt). Studier i Österbottens förhistoria nr 4:45-52. Vasa.
- Engelmark, Roger & Wallin, Jan-Erik 1985. Pollen analytical evidence for Iron Age agriculture in Hälsingland, Central Sweden. *In Honoren Evert Baudou. Archaeology and Environment* 4, 1985:353-366. Umeå.
- Hallström, Gustaf 1960. *Monumental art of Northern Sweden from the Stone Age. Nämforsen and other localities*. Stockholm.
- Holmqvist, Magnus 1999. The coast of Norrland. Some examples of activities in the northern Baltic Sea. *The marine archaeology of the Baltic Sea area. Conditions in the present; possibilities and problems in the future* (ed. Lindström, Marcus). Södertörns högskola. Research reports no 1:74-77. Huddinge.
- Jansson, Seth 1994. Nordsvensk Hjortspringbåt? *Marinaraeologisk Nyhedsbrev fra Roskilde*, nr 2 Mars 1994:16-17. Roskilde.
- Jansson, Seth 2004. Norrländska fynd med belysning på hållristningstid. *Botnisk Kontakt* XI:101-112. Härnösand.

- Jensen, Jørgen 2003. *Danmarks oldtid. Ældre jernalder 500 f.Kr. - 400 e. Kr.* København.
- Kaul, Flemming 2003. The Hjortspring boat and ship iconography of the Bronze Age and Early Pre-Roman Iron Age. *Hjortspring. A Pre-Roman Iron-Age warship in context* (eds: Crumlin-Pedersen Ole & Trakadas, Athena). Ships and boats of the north. Volume 5:187-207. Roskilde.
- Liedgren, Lars 1988. Synpunkter på den sedentära bebyggelsens etablering i Norrland. *Samer och germaner i det förhistoriska Norrland* (red. Ramqvist, Per H.). Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 14, 1987:83-104.
- Liedgren, Lars 1992. *Hus och gård i Hälsingland. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f. - 600 e.Kr.* Studia archaeologica universitatis Umenensis 2. Umeå.
- Lindqvist, Anna-Karin & Ramqvist, Per H. 1993. *Gene. En stormansgård från äldre järnålder i Mellannorrland.* HB Prehistorica. Umeå.
- Lindqvist, Anna-Karin 1992. Nya perspektiv på Ångermanlands järnålder. *Arkeologi nolaskogs. Fornlämningar, fynd och forskning i norra Ångermanland.* (red. Grundberg, Leif & Edblom, Lena). Skrifter från Örnsköldsviks Museum nr 3:114-120. Örnsköldsvik.
- Lindqvist, Anna-Karin 1994. Förromersk och romersk järnålder i Ångermanlands kustland. En mångkulturell variation inom en region. *Järnålder i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska och ekologiska forskningsrön.* Studier i Österbottens förhistoria nr 3:83-100. Vasa.
- Lindqvist, Anna-Karin (med bidrag av Ramqvist, Per H. & Hårding, Barbro) 1996. *Gallsätter. Arkeologisk undersökning av fornlämningskomplex raä nr 7 i Skog socken, Ångermanland 1994-1995.* Umark 4. Arkeologisk rapport. Institutionen för arkeologi, Umeå universitet.
- Lindqvist, Anna-Karin 1997. Den äldre järnåldersgården vid Gallsätter. Ett exploateringsobjekt i södra Ångermanland. *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön* (red. Gullberg, Kurt). Studier i Österbottens förhistoria nr 4:63-82. Vasa.
- Lindqvist, Anna-Karin 2000. *Banafjäl, raä 304 i Grundsunda sn, Ångermanland.* Umark 19. Arkeologisk rapport. Umeå universitet. Umeå.
- Miller, Urve 1982. Kyrkesviken: Orienterande biostratigrafiska undersökningar samt strandförskjutningen i norra Ångermanland. *Bottnisk Kontakt* I:11-14. Örnsköldsvik.
- Ramqvist, Per H. 1983. *Gene. On the origin, function and development of sedentary Iron Age settlement in Northern Sweden.* Archaeology and Environment 1. Umeå.
- Ramqvist, Per H. 1992. *Högom. Part 1. The excavations 1949-1984.* Archaeology and Environment 13. Umeå.
- Ramqvist, Per H. 1998. *Arnäsbacken. En gård från yngre järnålder och medeltid.* HB Prehistorica. Umeå.
- Ramqvist, Per H 2007. Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i norr* 10:153-180.

- Randsborg, Klavs. 1995. *Hjortspring. Warfare and sacrifice in early Europe*. Aarhus.
- Rieck, Flemming 2004. Jernalderkrigenes skibe - nyt fra Hjortspring og Nydam. *Botnisk Kontakt* XI:113-124. Härnösand.
- Rosenberg, Gustav 1937 (med bidrag av Knud Jessen og Fr. Johannessen). *Hjortspringfundet*. Nordiske fortidsminder. III. Bind. 1. Hefte. København.
- Selinge, Klas-Göran 1977. Järnålderns bondekultur i Västernorrland. *Västernorrlands förhistoria* 1977:153-459. Härnösand.
- Ulfhielm, Bo 2007. Fiskebybåten. Norrlands äldsta båt. *Hälsingerunor* 2007:28-32.
- Ögren, Arne 2000. Båtfyndet på Hampnäs har nått sin lösning. *Själevadsposten* 2000. Örnsköldsvik.